

**İmam Mâlik'in Vefatına Kadar Muvatta'dan Hadis Eksilttiği
İddiasının İncelenmesi**

*Analyse Of The Claim That Imam Mâlik Had Reduced Hadiths From Muwatta' Until His
Death*

Tuğberk UĞURLU

Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İla- Asst. Res. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Fa-
hiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabi- culty of Theology, Basic Islamic Sciences, Depart-
lim Dalı, Kütahya, Türkiye ment of Hadith, Kütahya, Türkiye

tugberk.ugurlu@dpu.edu.tr. Orcid: 0000-0001-7294-9416

Atıf/Cite:

Uğurlu, Tuğberk. "İmam Mâlik'in Vefatına Kadar Muvatta'dan Hadis Eksilttiği İddiasının
İncelenmesi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Ağustos 2025), 285-310.

<https://doi.org/10.20486/imad.1649763>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 02.03.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 16.05.2025

Etik Beyanı/Ethical Statement:

Bu çalışma 24.09.2024 tarihinde tamamlanan "İmam Mâlik'in Muvatta'da Yer Almayan Hadisleri"
başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

Klasik dönemden günümüze *Muvatta'* hakkında yapılan çalışmalarda eserin ihtiva ettiği hadis miktarlarıyla ilgili abartılı rakamlar zikredilmiştir. Yakın döneme gelindiğinde ise hadis sayılarıyla ilgili iddialar daha mutedil bir zemine oturtulabilmiştir. Ayrıca, yakın dönemde *Muvatta'*ın rivayet nüshaları arasında yapılan mukayeseye dayalı araştırmalarda İmam Mâlik'in eserindeki tasarruflarının hadis eksiltmekten ziyade eklemek üzere gerçekleştiği iddia edilmiştir. İmam Mâlik'in eseri üzerinde uyguladığı hadis eksiltme ve ekleme tasarruflarının vefatına kadar devam ettiği görüşü ise yapılan çalışmaların ortak kanaati olarak hadis sahasında yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu ön kabul, İmam Mâlik'in fikhî meseleler hakkındaki nihai görüşlerinin tespiti noktasında bazı problemlere sebep olmaktadır. Nitekim, Mâlikî ulemanın mezhep içi fıkıh meselelerini çözerken istifade ettiği *Muvatta'* dışı İmam Mâlik hadisleri ve fetvaları incelendiğinde, onun eseri üzerindeki tasarruflarının vefatına kadar devam ettiği ön kabulünün sorgulanması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, İmam Mâlik'in *Muvatta'*ına dahil etmediği hadislerden ve fetvalarından istifade edilerek, eserindeki hadisler üzerindeki tasarruflarının müddeti incelenmiş, vefatına kadar eseri üzerinde hadis ekleme ve eksiltme usulünün devam ettiği iddialarının gerçeği yansıtmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Rivayet Nüshası, Fetva.

Abstract

In the studies on *Muwaṭṭa'* from the classical period to the present day, exaggerated figures have been mentioned regarding the number of hadiths contained in the work. In the recent period, however, the claims about the number of hadiths have been placed on a more moderate basis. In addition, in recent studies based on the comparison between the narration copies of *Muwaṭṭa'*, it has been claimed that Imam Mâlik's dispositions in his work were made to add hadiths rather than subtract them. The view that Imam Mâlik's actions of adding and subtracting hadiths in his work continued until his death has gained widespread acceptance in the field of hadith as the common opinion of the studies. However, this presupposition causes some problems in determining Imam Mâlik's final views on jurisprudential issues. As a matter of fact, when the non-*Muwaṭṭa'* hadiths and fatwas of Imam Mâlik, which are used by the Mâlikî scholars in solving intra-sectarian fiqh issues, are examined, it is understood that the presupposition that his dispositions on his work continued until his death should be questioned. In this study, by making use of the hadiths and fatwas that Imam Mâlik did not include in his *Muwaṭṭa'*, the duration of his dispositions on the hadiths in his work has been examined, and it has been determined that the claims that the method of adding and subtracting hadiths in his work continued until his death do not reflect the truth.

Keywords: Hadīth, Mâlik b. Anas, *Muwaṭṭa'*, Narration Copy, Fatwā.

Giriş

Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), yaşadığı coğrafya ve yüksek ilmi gayreti sayesinde merviyâtı önemli bir yekûn oluşturmuştur. Bunların tamamını muhtelif sebeplerle, zaman içerisinde ikmâl ettiği eserine almadığı hadis araştırmacılarının malumudur.¹ Dahası, geniş hadis külliyyatı incelendiğinde, İmam Mâlik, *Muvatta'*ın ahkama yönelik muhtevasıyla ilgili olsun olmasın, *Muvatta'*'da nakledilmeyen yüzlerce hadisin senedinde yer

¹ Ebubekir Sifil, *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2017), 193-194; Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 39.

aldığı görülmüştür. Bunların bazısı mevzû veya İmam Mâlik'e nisbeti problemli rivayetler olmakla beraber, aralarında yine azımsanmayacak sayıda makbul (sahîh/hasen) senedli hadislerin de yer aldığı dikkatlerden kaçmamaktadır.² Bunun yanında, klasik dönemden itibaren tekrarlanarak müselleme hale gelmiş bir vaka olarak İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını vefat ettiği güne kadar güncellemeye devam ettiği; eseri üzerindeki tasarrufunu eksiltme veya artırma yaparak sürdürdüğü düşünülmektedir.³ Bu düşünceyi destekleyen unsurlardan en önemlisi, müellif nüshası elimizde olmayan eserin ravi nüshalarının farklı miktarlarda hadis rivayeti içeriyor olmasıdır.

Çalışmanın merkezinde İmam Mâlik'in eseri üzerindeki tasarruflarının gerçekten vefatına kadar devam edip etmediği sorusunun tespiti yer almaktadır. Bu tespiti yapabilmek için öncelikle *Muvatta'*ın içerdiği hadis miktarıyla ilgili klasik dönemden itibaren süregelen tartışmalar incelenenektir. Sonrasında, Mâlikî ulemanın mezhep içi fıkıh problemlerini çözmede istifade ettikleri, *Muvatta'* rivayet nüshalarında bulunmayan İmam Mâlik tarikli hadisler ve fetvalar analiz edilecektir. Bunun sonucunda İmam Mâlik'in, vefatına kadar eseri üzerinde tasarrufta bulunup bulunmadığı tespit edilecektir.

1. *Muvatta'*ın içerdiği hadis sayısı

Hicrî ikinci asırda 93/712 yılında Medine'de doğup büyümüş ve 179/795 yılına kadar süren hayatının tamamını burada geçirmiş bir muhaddis ve fakîh olan İmam Mâlik b. Enes, tebeu't-tâbiîn tabakasına mensup bir alimdir.⁴ İlim ehli bir ailede yetişmiş ve ilim tahsiline küçük yaşlarında başlamıştır. Ricâl tenkidinde son derece müteşeddît olan⁵ İmam Mâlik, aynı zamanda çok hadis rivayet etmemesi, hadislerin fıkıhı üzerinde daha fazla durması⁶ ve farazi meselelerle ilgili gelen sorulara soğuk bir tavır takınmasıyla tanınmıştır.⁷ Hatta buna rağmen o, rivayet ettiği bazı hadisleri hiç rivayet etmemiş olmayı dilemiştir.⁸ Onun bu dakîk usulü, hocalarından işittiği binlerce hadisin çok azını rivayet etmesinde ve günümüze ulaşan tek eseri olan *Muvatta'*a bunların daha da azını almış

² İmam Mâlik tarikli olup *Muvatta'*'da yer almayan hadislerin tespiti, tasnifi ve sayı dağılımları için bk. Tuğberk Uğurlu, *İmam Mâlik'in Muvatta'*'da Yer Almayan Hadisleri (Yalova: Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024), 99.

³ İleride bu görüşlere ve görüş sahiplerine detaylı bir şekilde değinilecektir.

⁴ Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Mağrib: Tab'atü'l-fudâle Fudâle, 1385/1965-1403/1983), 1/110; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Müessesetü'r-Risâle, 1408), 8/49.

⁵ Zehbî, *Siyer*, 8/73.

⁶ Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed 'Acâc el-Hatîb (Beyrut: y.y., 1404/1983), 241.

⁷ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 2/137.

⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 1/188.

olmasında kendini göstermiştir. Aynı zamanda bu vasıflarıyla o, yaşadığı dönemde ve sonrasında Medine'nin İmamı olarak anılmış, telif ettiği eseri *Muvatta'*ı Kur'an-ı Kerîm'den sonra en sahih kitap olarak tevsîk edenler olmuştur.⁹

Telife başlandığında¹⁰ *Muvatta'*da yer alan, sonradan çıkarılmış veya dahil edilmiş hadislerin sayısı hakkında tespitler klasik dönemden itibaren yapılagelmektedir.

⁹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takribu'n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâyâbî (b.y.: Dâru Taybe, ts.), 67.

¹⁰ İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı telifে başladığı ve bitirdiği tarihle ilgili çeşitli tespit ve görüşler öne sürülmüştür. İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Muvatta'*ın 148/765 senesi civarında tamamlandığı iddia etmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1410/1989), 2/193-194. İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre ise *Muvatta'* hicri 143/760 yılından sonra yazılmış olmalıdır. Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1/247. Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) eserin telifine başlangıç tarihi hakkında bir teklifte bulunmamış, bitiş tarihini ise hicri 159/775 yılı olarak belirlemiştir. Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İntikâ fî fezâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417), 81, (Kevserî'nin notu). Seyyid Süleyman en-Nedvî (1884-1953) bu tarihi 130/748 ve 140/758 arasında belirler. Yusuf Guraya, "Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ının Telifine Dair Tarihî Arka Plân", çev. Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2020, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 142. Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1417/1997) yaklaşık tarihler vermekle yetinerek eserin başlangıç tarihinin 140/757 veya 147/764 sonrası, bitiminin ise kesin bir dille 158/774 sonrası olduğunu tespit etmektedir. Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *et-Ta'îku'l-mümecced 'alâ Muvatta'î'l-İmâm Muhammed*, thk. Takiyüddin en-Nedvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005), Ebû Gudde'nin "Takdim" yazısı, 1/12. Muhammed Ebû Zehra'ya (ö. 1391/1972) göre İmam Mâlik eserine yaklaşık 140/757 yılında başlamış ve yine yaklaşık olarak 158/774 tarihinde nihayete erdirmiş olmalıdır. Muhammed Ebû Zehrâ, *Mâlik hayâtuhu ve 'asruhu, ârâuhû ve fikruhû*, (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1371/1951), 228. Nezîr Hamdân'a göre ise eserin telifi toplamda 11 yıl sürmüş, 148/765 ile 159/775 yılları arasında yazılmıştır. Nezîr Hamdân, *el-Muvatta'ât li'l-imam Mâlik* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1416/1996), 69. M. Mustafa el-A'zamî (ö. 1439/2017) İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını yazmaya 130 yılında başlayıp 140/757'li yıllarda bitirdiği görüşündedir. Muhammed Mustâfa el-A'zamî, *Muvattau'l-İmâm Mâlik*. (Ebu Dabi: 1425/2004), 1/84, 275. Halit Özkan, *Muvatta'*ın telifine başlama tarihinde İslam dünyasında tasnif hareketlerinin başladığı nakledilen 143/760 yılını mümkün görürken, bitiş tarihinin 158/774 yılından önce olması gerektiğini savunmaktadır. Halit Özkan, "Amele Delâlet Eden Tabirler Açısından *Muvatta'* Nüshaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2011), 8; *Hicri ilk iki asırda farklı şehirlerde amel telakkisi oluşumunda sünnet ve hadisin yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006) 168. Sifil, "Mâlik, eserini telife 143/760 yılından sonra başlamış, 158/774 yılından sonrasında bitirmiş olmalıdır" diyerek hem başlangıç hem de bitişle ilgili ihtiyatlı bir tarih aralığı belirlemiştir. Sifil, *Muvatta' Nüshaları*, 39. Yasin Dutton'a göre *Muvatta'*ın metni 150/767 yılı civarında mevcut olmalıdır. Yasin Dutton, *The Origins of Islamic Law: The Qur'an, the Muwatta' and Madinan Amal* (Routledge, 2013), 22. Yusuf Guraya, İmam Mâlik'in halifeyle görüşmesi delilinden hareketle *Muvatta'*ın el-Mansûr'un (ö. 158/775) 147/765 veya 152/769 yılında yaptığı hac ziyaretinde tamamlandığı görüşündedir. Muhammed Yusuf Guraya, *Sünnetin Neliği Sorunu*, çev. Mehmet Emin Özafşar (Otto, 2015), 24-31. Muhammed b. Yahyâ Mebrûk ise *Muvatta'*ın telifine başlangıcın 143/760'tan sonra

Tespitlerin önemli bir kısmı *Muvatta*'nın başlangıçta kaç hadis içerdiği yönündedir ve bu yönde gelen tespitlerin ağırlıklı olarak erken dönem alimlerine ait olduğu görülmektedir. Söz konusu tespitlere bakıldığında öncelikle birbirinden çok farklı ve abartılı rakamlar içeren rivayetler göze çarpmaktadır. Bunun en muhtemel sebebi, söz konusu rakamları öne süren alim ve muhaddislerin müşahhas olarak *Muvatta*' nüsha rivayetleri arasında kıyaslama metodu gözeterek bir sayıya gitmemiş olmalarıdır.¹¹ Ayrıca İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı telif sürecinin başında esere dahil ettiği hadislerin sayısı hakkında yüksek rakamlar öne sürenlerin en büyük dayanak noktası İmam Mâlik'in eserini ölene dek güncellediğini ve bu güncellemeyi de çoğunlukla eksilterek yaptığını düşünmeleridir. Onun güncelleme usulünün ağırlıklı olarak eksiltmeye dayalı olduğunun düşünülmesi, eserinin başlangıçta mevcut halinden çok daha fazla hadis barındırmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹²

1.1. Erken Dönemde *Muvatta*'nın İçerdiği Hadis Sayısıyla İlgili İddialar

İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını kaç hadisten teşekkül ettirdiği meselesi klasik dönemden itibaren ulemanın tespit etmeye çalıştığı bir meseledir. Bu tespitler içerisinde son derece yüksek rakamlar zikredenler olduğu gibi, eserin rivayet nüshalarını kıyaslama ayrıcalığına sahip olduğu için daha makul rakamlar öneren alimler de görülebilmektedir. Örneğin İbnü'l-Heyyâb (ö. ?).¹³

olduğu konusunda net bir görüşe sahiptir. Muhammed b. Yahyâ Mebrûk, *el-İmâm Mâlik ve amelühü bi'l-hadis min hilâli kitâbihi'l-Muvatta*' (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1430/2008), 256. Oryantalist hadis araştırmacısı Herald Motzki'ye (ö. 2019) ve Wael B. Hallaq'a göre eserin bitiş tarihi en geç 150/767 olmalıdır. Harald Motzki, "The Jurisprudence of Ibn Shihâb Al-Zuhrî. A Source-Critical Study", *Taquino-Taqwîm* 1 (2000), 31; Wael B. Hallaq, "On Dating Malik's Muwatta", *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, (2002 2001), 51; "İbn Şihâb ez-Zührî'nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi (Harald MOTZKI)", çev. Fatma Kızıl, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/2 (30 Aralık 2005), 153; Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları*, 109. Son olarak Kenan Oral, Mâlik'in eserini telifine 140/757 senesi civarında başlamış ve yaklaşık on (10) yıl süren yazım sürecinin sonunda 150/767 senesi civarında bitirmiş olmasını daha muhtemel kabul etmektedir. Kenan Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 97, 105.

¹¹ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 150.

¹² Ebû Zehrâ, *Mâlik*, 343; Smain Khaldi, *İmam Malik ve Muvatta Adli Eseri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002) 122. Çağdaş araştırmacılar içerisinde ise İmam Mâlik'in güncelleme usulünün hadis eksiltme değil tam tersine ekleme olduğu düşüncesi daha fazla ön plana çıkmaktadır. bk. Özkan, "Muvatta Nüshaları", 12; Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 186; Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları*, 31-32; Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 495.

¹³ Oral, ilgili rivayeti nakleden İbnü'l-Heyyâb'ın ismini muhtemelen İbn Âşûr'un (1879-1973) *Keşfü'l-muğattâ*'ından iktibasla "İbnü'l-Cebbâb olarak maruf müsned-i Mâlik müellifi Kurtubalı fakîh ve muhaddis Ahmed b. Hâlid" şeklinde aktarmıştır. (Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 489.) İbn Âşûr ise ilgili rivayet için *Tenvîru'l-havâlik*'i kaynak göstermektedir. Kaynağa gittiğimizde Suyûtî'nin ravinin adını "ابن الهباب" (İbnü'l-Hebbâb) olarak zikrettiğini görmekteyiz. Aynı raviyi Zürkânî, Leknevî ve Hamdân ise "ابن الهباب" (İbnü'l-Heyyâb) olarak zikretmedirler. Ayrıca *et-Ta'liku'l-mümecced*'de ilgili kısımda muhakkik Takiyyüddin en-Nedvî,

Mâlik yüz bin hadis rivayet etti. O rivayetlerden on bin tanesini *Muvatta*'da derledi. Sonra onları Kitap ve Sünnet'e arz etmeye devam etti. Diğer hadisler ve rivayetlerle karşılaştırarak ravilerini araştırdı, böylece eserindeki rivayetler beş yüze kadar indi.¹⁴

diyerek hem Mâlik'in hayatı boyunca rivayet ettiği hadislerin toplamı hakkında oldukça yüksek bir rakam öne sürmüş, hem de eserindeki hadislere uyguladığı eksilterek güncelleme metodu hakkında bir tespitte bulunmuştur.

Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) naklettiği, bizzat İmam Mâlik'in kendi ifadelerini içeren şu sözler de ilk bakışta yukarıda verilen "yüz bin" rakamıyla örtüşüyor görünmektedir: "Benim sandıklar dolusu kitabım vardı ama kayboldular. Eğer hala elimde olsalardı benim için ailemden ve malımdan daha sevimli olurlardı". Aynı kısmın devamında ise şöyle dediği nakledilir: "Ben ellerimle yüz bin hadis yazmıştım".¹⁵

İbnü'l-Heyyâb'ın rivayetiyle İmam Mâlik'in bu sözlerinde örtüşen ve ayrılan yanlar olduğu görülmektedir. Mesela İmam Mâlik hayatı boyunca yazdığı (tahammül ettiği) hadislerin sayısını yüz bin olarak vermekte, ancak bunları rivayet ettiğini söylememektedir. Bir diğer mesele ise İmam Mâlik'in yazdığı sandıklar dolusu kitapların kaybolmuş olmasıdır. Yani sadece bu rivayete bakıldığında İmam Mâlik'in bahsi geçen yüz bin hadisi kitabına bilerek almaması veya kitabına aldıktan sonra elemesi gibi bir sonuç çıkmamaktadır.

İmam Mâlik'in merviyâtındaki hadislerin sayısı ile ilgili bir başka bilgi Kâdî İyâz'ın Ahmed b. Sâlih'den (ö 248/862) naklettiği şu rivayettir: "Mâlik'in kitaplarının aslını oluşturan rivayetlere baktım, on iki bin (12000) civarında olduklarını gördüm".¹⁶ Burada da dikkat çeken nokta Ahmed b. Salih'in doğrudan *Muvatta*'ı kastetmek yerine "kitaplarının asılları" şeklinde bir ifade tercih etmiş olmasıdır. Ayrıca o yüz bin gibi yüksek bir rakam zikretmemiş, kitaplarının asıllarında on iki bin adet hadis gördüğünü söylemiştir. Bu rakam ise aşağıda değineceğimiz bazı bilgilerden ötürü dikkat çekicidir. Yine o, bir başka yerde: "Mâlik'in hadislerinin üçte biri müsneddur. Bu açıdan akranlarından hiç kimse onun seviyesinde değildir. Mâlik'ten rivayet edilen ve onun eda ettiği hadisi sayısı iki bin iki yüz (2200) civarındadır."¹⁷ demektedir.

İbnü'l-Hebbâb yazımının hatalı olduğunu bildirmektedir. İsmi geçen ravinin biyografik bilgileri ise bulunamamıştır.

¹⁴ Zürcânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1/61; Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, 1/73; Hamdân, *el-Muvatta'ât*, 314; Süyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, 6; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Keşfü'l-muğattâ fi'l-me'ânî ve'l-elfâzi'l-vâkı'a fi'l-Muvatta'*, ed. Tâha b. Ali et-Tûnûsî (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1427), 27.

¹⁵ Kâdî İyâd, *Tertîb*, 1/137.

¹⁶ Kâdî İyâd, *Tertîb*, 1/133. Ahmed b. Sâlih'in bu ifadesi eserin başka bir yerinde "Mâlik'in usulüne baktım; on iki bin civarı hadis olduklarını gördüm..." şeklinde nakledilmiştir (1/188). Dolayısıyla bu ifadeyi "Mâlik'in kitaplarının (mütâbaat, şevâhid vb. dışında) aslını oluşturan rivayetlere baktım; on iki bin civarında olduklarını gördüm." şeklinde anlamak mümkündür.

¹⁷ Kâdî İyâd, *Tertîb*, 1/163.

Yukarıdaki rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla İmam Mâlik'in eserinde veya toplam mahfuzatında başlangıçta çok daha fazla hadis bulunduğu ve onun eseri üzerindeki tasarrufunun hadis eksiltme şeklinde olduğu düşüncesi kabul görmüştür. Bu kanıksamanın sahada kavramsallaştığını gösteren bir diğer rivayet ise Kâdî İyâz'ın Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan (ö. 198/813) naklettiği ait şu sözlerdir: "İnsanların ilmi artırma ile, Mâlik'in ilmi ise eksiltme iledir. Mâlik yaşasaydı bütün ilmini ıskat ederdi"¹⁸ Nitekim İmam Mâlik'in telif ve ıskat etme yöntemiyle ilgili benzer bir görüşe sahip olan, eserindeki hadisleri eksiltme sürecinde aşırıya kaçtığını düşünenlerden ve aynı zamanda *Muvatta'* nüsha ravilerinden olan Atîk b. Ya'kûb ez-Zübeyrî (ö. 227/841 veya 228/842)¹⁹ şöyle demiştir: "Mâlik *Muvatta'*ı on bin civarında hadisten oluşturdu. Sonra her sene inceledi ve içinden bazı hadisler çıkardı, sonunda bu kadar kaldı. Mâlik biraz daha yaşayacak olsaydı *Muvatta'*daki hadislerin tamamını çıkarırdı".²⁰

*Muvatta'*da başlangıçta bulunan hadislerin sayılarıyla ilgili rivayetler bunlarla sınırlı değildir. Öne sürülen toplam hadis adediyle ilgili, rakamları azalarak devam eden tespitlerden biri de İlkiyâ el-Herrâsî'ye (ö. 504/1110)²¹ aittir. O şöyle demiştir: "Mâlik'in *Muvatta'*ı başta dokuz bin (9000) hadis içeriyordu. Mâlik onları sürekli gözden geçirip eledi ve sonunda yedi yüz hadis kaldı".²²

İmam Mâlik'in yakın arkadaşı, bir dönem Medine pazarının yöneticisi ve aynı zamanda İmam Mâlik'in, hocası Rebia b. Ebî Abdîrrahmân el-Medenî'den (ö. 136/753 [?]) ayrılıp kendi müstakil meclisini kurduğunda yanında yer alıp ilk öğrencisi olan Ebû Eyyûb Süleyman b. Bilâl (ö. 177/793)²³ ise şöyle bir tespitte bulunmuştur:

Mâlik, *Muvatta'*ı telif ettiğinde içinde dört bin (veya daha fazla) hadis vardı. O vefat ettiğinde ise *Muvatta'*da bin küsur hadis kalmıştı. Mâlik, onu her sene Müslümanlar için en faydalı ve dini yaşantı için daha elverişli olanlar kalacak şekilde ihtisâr etti.²⁴

¹⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 2/73; Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 488.

¹⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 3/173.

²⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 2/73; İbrâhîm b. 'Alî b. Muhammed b. Ferhûn el-Ya'îmerî İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rîfeti a'yânî'l-'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Turâs, ts.), 1/119; Leknevî, *et-Ta'îku'l-mümecced*, 1/73.

²¹ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefiyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1391/1971-1415/1994), 3/286-289.

²² Zûrkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1/61; Leknevî, *et-Ta'îku'l-mümecced*, 1/73.

²³ Biyografisi için bk. Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 3/30-32; Zehebî, *Siyer*, 7/425-427; Halit Özkan, *Hicri ilk iki asırda farklı şehirlerde amel telakkisi oluşumunda sünnet ve hadisin yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 132.

²⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîb*, 2/73; Zûrkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1/61. Rivayette izaha muhtaç olan husus, vefatı Mâlik'ten önce olan Süleyman b. Bilâl'in "(Mâlik) vefat ettiğinde ise *Muvatta'*da bin küsur hadis kalmıştı" ifadesini kullanmış olmasıdır. Bu durumda Süleyman b. Bilâl'in vefat tarihinde veya bu rivayetin nisbetinde bir problem olabilir.

Buhârî'ye geldiğimizde ise o İbnü'l-Medî'nin (ö. 234/848-49) şu ifadesini aktarmakla yetinmiştir: "Mâlik'in bin civarında hadisi vardır".²⁵ Zehebî ise bu ifadeyi şerh meyanında, "Bence *Muvatta*'daki ve *Muvatta*' dışındaki ondan meşhur olmuş hadisleri kastetmiş olmalı. Yoksa onun (Mâlik'in) rivayet etmediği bundan çok daha fazla hadisi vardır."²⁶ demektedir. Zehebî'nin tespitinde İmam Mâlik'in nakletmediği hadislerden bahsetmiş olması son derece dikkat çekicidir.

Buraya kadar nakledilen ve incelenen görüşler *Muvatta*'ın başlangıçta içerdiği hadis sayısı hakkında abartılı rakamlar öne süren alimlerin tespitlerinden müteşekkildi. Daha makul sayılar öne süren alimlere gelindiğinde onların *Muvatta*' nüsha rivayetleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olma ortak paydasında birleştiği görülecektir. Ebû Bekr el-Ebherî (ö. 375/986) eserde geçen hadislerin türleriyle ilgili detaylara da girerek toplam 1720 rakamını tespit eder. Ona göre bu hadislerin 600'ü müsned (muttasıl), 222'si mürsel'dir. Hadisin kaynağı açısından yaptığı tasnife göreyse 822'si merfû, 613'ü mevkuf ve 285'i maktu hadislerden oluşmaktadır.²⁷ el-Ebherî'nin tespiti, döneminde Mâlikî mezhebinin en önemli alimlerinden biri olması açısından önemlidir.

Bir diğer önemli mezhep alimi ve *Muvatta*' üzerine yapılmış en kapsamlı şerhlerden biri olan *et-Temhîd*'in sahibi İbn Abdilber'e (ö. 463/1071) göre ise Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) rivayet nüshasında bulunan merfû hadis sayısı 853'tür.²⁸ İbn Abdilber bildiğimiz kadarıyla, günümüze ulaşmamış olanlar da dahil 43 farklı rivayet nüshasından faydalanarak²⁹ üzerine yazılmış en hacimli *Muvatta*' şerhleri kaleme alan alimlerin başında gelmekte ve tespiti bu açıdan daha önemli olmaktadır. Aynı gerekçeyle onun *et-Temhîd*'i, İmam Mâlik'in *Muvatta*'da yer almayan hadislerinin tahkikini yapmak açısından da son derece faydalıdır. Son olarak İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Muvatta*' nüsha rivayetlerinin en meşhurları arasında net bir karşılaştırma yaparak bazı rakamlar zikrettiği görülmektedir. Onun bildirdiğine göre *Muvatta*'ın son nüsha ravisi veya son ravilerinden biri olan Ebû Mus'ab ez-Zührî'nin (ö. 242/857) nüshasında 590 (müsned) hadis bulunmaktadır ve diğerleri içerisinde en çok hadis ihtiva eden nüsha budur. İbn Hazm'a göre İbn Vehb (ö. 197/813) nüshasındaki hadis sayısı da Ebû Mus'ab nüshasındakine yakındır ancak fazla değildir. İbnü'l-Kâsım'ın (ö. 191/806) *Muvatta*' rivayet nüshasında ise 503 (müsned) hadis bulunmaktadır.³⁰

²⁵ Zehebî, *Siyer*, 8/73

²⁶ Zehebî, *Siyer*, 8/73.

²⁷ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi' ez-Zerkeşî, *en-Nuket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynul'âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec (Riyad: Edvâu's-Selef, 1419/1998), 1/192; Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 1/61.

²⁸ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 24/444.

²⁹ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 69-71.

³⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/137.

Klasik dönemde öne sürülmüş mezkûr iddialar, bütüncül bir gözle bakıldığında aşağıdaki gibi maddelenebilmektedir:

- 1- İmam Mâlik'in yüz bin (100.000) hadis rivayet ettiği iddia edilmektedir.
- 2- İmam Mâlik'in *Muvatta'*ına başlangıçta on iki bin (12.000), on bin (10.000), dokuz bin (9000) ve dört bin (4000) hadisle başladığı iddia edilmiştir.
- 3- *Muvatta'* nüsha rivayetlerini dikkate alan alimler tarafından öne sürülen hadis sayılarının bir önceki maddede zikredilenler kadar fazla olmadığı görülmüştür.
- 4- İmam Mâlik'in hayatı boyunca sürekli hadisler çıkararak eserini güncel ve muhtasar tuttuğu iddia edilmiş, sonunda ise eserde (yaklaşık) onda bir (1/10) oranında hadis kaldığı ifade edilmiştir.

Bu durumda akıllarda bazı soru işaretleri belirmektedir. Öncelikle, İmam Mâlik'in toplam rivayet ettiği hadis sayısının yüz bin (100.000) olması veya *Muvatta'*ın başlangıçta 12.000 (veya 10.000/9000/4000) adet hadis ihtiva etmiş olması gerçekçi ve vakıayla örtüşmekte midir? Eğer öyleyse ve İmam Mâlik seçtiği hadisleri bir yandan öğrencilerine okutmaya devam ederken bir yandan da güncelleme sürecini yürüttüğü kabul edilecekse, *Muvatta'*ın bu ilk hadislerinin hadis edebiyatı içerisinde Mâlik b. Enes tarikiyle dolaşıma girmiş olması gerekli değil midir? Bunun sonucunda, öne sürülen yüksek hadis sayılarının geniş hadis külliyatı içerisinde günümüze ulaşmış eserlerde *Muvatta'*da yer alan veya almayan Mâlik tarikli rivayetlerin sayısı ile hiç değilse yaklaşık olarak örtüşmeli değil midir? Yoksa bu rakamlar İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını derlemeye başlarken mahfuzatındaki hadislerin yekûnunu mu yansıtmaktadır?

Diğer bir soru da şudur: İmam Mâlik vefatına kadar eserindeki hadisleri eksilterek güncelleme sürecini devam ettirdiyse, başlangıç ve bitişteki hadislerin sayısı arasındaki iddia edilen bu büyük farka rağmen eserin bir noktada iskeletinin tamamlanmış olduğu nasıl iddia edilebilir? Ayrıca *Muvatta'*ın ilk nüsha rivayetleriyle sonlara doğru rivayet edilenler arasındaki hadis farkının da benzer oranda olması gerekli değil midir?

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, *Muvatta'*da yer almayan Mâlik b. Enes rivayetlerinin taramaları sonucunda görüldüğü kadarıyla, günümüze ulaşabilmiş hadis eserleri içerisinde yukarıdaki rakamlara yakın bir rivayet sayısına ulaşmak mümkün değildir.³¹ Öne sürülen soruların önemli bir kısmının cevabı ise *Muvatta'*da başlangıçta on bin hadis bulunduğunu iddia eden, *Muvatta'* nüsha rivayeti günümüze ulaşmamış olan Atîk b. Ya'kûb ez-Zübeyrî'de gizlidir. Atîk, İmam Mâlik'in yakın öğrencisi ve meclislerine titizlikle devam eden bir talebesi olmuştur. Vefatına kadar onunla görüşmüş *Muvatta'*ını rivayet etmiş ve ondan en çok hadis nakledenlerden birisi olmuştur.³² İmam Mâlik'le yakınlığı o derecedir ki vefatından sonra odasına girip kitaplarını ve hadis müsveddelerini inceleme fırsatı

³¹ Uğurlu, *İmam Mâlik*, 98-99.

³² Kâdî 'îyâd, *Tertîb*, 3/173.

bulabilmiş nadir kişilerden biri olduğu görülmektedir. Kâdî İyâz'ın kendisinden naklettiğine göre bu hâdise şöyle cereyan etmiştir:

Atîk b. Ya'kûb'un anlattığına göre, o ve Mâlik'in oğlu (muhtemelen Yahyâ) vefatından sonra Mâlik'in odasına girdi, kitap dolu sandıkları açtı ve içindekileri okudu. Sonra başka bir sandığı açtı ve içinden ez-Zührî'ye ait on iki bin hadis çıktı. Başka bir sandığı açtı ve içinden, Medine ehlinin rivayetlerini arkalı-önlü ihtiva eden yedi tomar çıkardı. (Sonra şöyle söyledi) Onlar arasında Mâlik'in, hâl-i hayatında ashâbıyla müzâkere ettiği hiçbir şey görmedim.³³

Ahmed b. Sâlih'in yukarıda bahsi geçen rivayetini de hatırlatmak gerekirse onun “Mâlik'in kitaplarının aslını oluşturan rivayetlere baktım” sözünden, bu kitaplardan *Muvatta'*ı kastetmiş olmayabileceği dile getirilmişti. Nitekim Ahmed b. Sâlih'in öne sürdüğü hadis sayısı Atîk b. Ya'kûb'un sayılarının benzerlik gösterdiği de görülmektedir. İmam Mâlik'in oğlu Yahyâ'nın anlattıklarıyla birleştirildiğinde ise İmam Mâlik'in bu sandıklardaki rivayetleri hiç nakletmediği ortaya çıkmaktadır. Zehebî'nin “onun nakletmediği bundan çok daha fazla hadisi vardır” sözüyle kastettiği ve yine Ahmed b. Sâlih'in yukarıda geçen “Mâlik'in rivayet ettiği ve ondan tahammül edilen hadis sayısı iki bin iki yüzdür” tespiti de bu gerçeğe işaret etmektedir. İmam Mâlik'in bizzat kendi ifadeleriyle aktarılan, elleriyle yüz bin hadis yazmış olması ve bu hadislerin zamanla kaybolmuş olmasıyla ilgili rivayetlerden de benzer sonucu çıkarmak gerekir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi İmam Mâlik çok hadis nakletmekten daima kaçınmış bir muhaddistir. Ona göre rivayeti azaltmak ve fikhî çoğaltmak evlâdır. Hocalarından işittiği ve yazdığı birçok hadisi hayatı boyunca hiç nakletmediğini ifade ettiği rivayetler de yine onun öğrencilerinden gelmektedir.³⁴

Dolayısıyla İbnü'l-Heyyâb'ın naklettiği “Malik yüz bin hadis rivayet etti” tespiti hem sahadaki İmam Mâlik tarikli hadislerin sayısına hem de İmam Mâlik'in ilmî üslubuna oldukça uzak görünmektedir. Eğer iddia edilen sayıda hadis için “Mâlik rivayet etti” ifadesini “hadis yazdı” olarak tevil etmek mümkünse o zaman iddia daha mantıklı bir zemine oturtulabilir.

Atîk b. Ya'kûb ve diğerlerinin *Muvatta'*da başlangıçta on iki bin, (veya on bin, dokuz bin) hadis bulunduğuna dair iddialarına gelince, bunun *Muvatta'*ın İslam coğrafyalarında meşhur olmasından sonra İmam Mâlik'in hadisçiliğiyle özdeşleşmesiyle alakalı olması muhtemeldir. Yani İmam Mâlik ve hadisleri eserin ortaya çıkışından vefat edene kadar geçen süre zarfında *Muvatta'* ile özdeşleşmeye başlamıştır. Vefatına kadar yanında olan, sonra odasına girip İmam Mâlik'in gizli kalmış tomarlarına muttali olan Atîk b. Ya'kûb ve

³³ Aynı olayı İmam Mâlik'in oğlu Yahyâ (ö. ?) da benzer bir şekilde anlatmıştır. Kâdî İyâd, *Tertîb*, 1/186-187.

³⁴ Kâdî İyâd, *Tertîb*, 1/186, 188.

bu bilgiye ulaşan diğer muhaddisler, nakledilmeyen bu hadisleri de *Muvatta*'ın teşekkülünün bir parçası olarak yorumlamış olabilirler. Son olarak Süleyman b. Bilâl'den nakledilen bilgiye gelince, bu rivayet sorunlu görünmektedir. Süleyman b. Bilâl'in, Mâlik'ten önce vefat etmiş bir arkadaşı ve öğrencisi olarak "O (Mâlik) vefat ettiğinde *Muvatta*'da bin küsür hadis kalmıştı" demesi izaha muhtaç bir durumdur.

1.2. Yakın Dönemde *Muvatta*'ın İçerdiği Hadis Sayısıyla İlgili Tartışmalar

İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı üzerinde telife başladığından itibaren ömrünün sonuna kadar hadis eksilterek tasarrufta bulunduğunu düşünenler yalnızca bir önceki bölümde değinilen erken dönem alimleri değildir. Yakın döneme geldiğimizde İmam Mâlik'in fıkhi ve *Muvatta*' üzerine araştırma yapanlar arasında da onun eserinden mütemadiyen hadis eksilttiğini düşünenler mevcuttur.³⁵ Tersine bir şekilde erken dönem alimlerden İmam Mâlik'in kanıksanan bu usulünün aksine delil getirenler de olmuştur. Örneğin İbn Hazm'ın bildirdiğine göre sika raviler içerisinde *Muvatta*'ı en son rivayet eden Ebû Mus'ab ez-Zührî'dir (ö. 242/857). Bunun en önemli sebebi yaşının genç olması ve İmam Mâlik'ten sonra 63 sene daha yaşamış olmasıdır.³⁶ Onun rivayet nüshası ise *Muvatta*' nüshaları içerisinde en fazla hadis ihtiva edenidir. İbn Hazm, *Muvatta*'ı son dinleyenlerin nüshalarındaki hadislerin daha önce dinleyenlerden fazla olduğunu tespit etmiştir.³⁷

Yakın dönem ve çağdaş araştırmacılar içerisinde İmam Mâlik'in güncelleme usulünün hadis eksiltme değil tam tersine ekleme olduğu düşüncesi daha fazla ön plana çıkmaktadır.³⁸ Bunun en belirgin sebebinin yakın ve çağdaş dönemde *Muvatta*' rivayet nüshalarının daha yakından incelemeye tabi tutularak, içerdikleri hadislerin kıyaslanması yönteminin benimsenmesidir. Her ne kadar günümüze ulaşabilmiş rivayet nüshalarının sayısı İbn Abdilber'in elindekilere kıyasla neredeyse dörtte bir oranından bile daha az olsa da günümüzün modern araştırma tekniklerini de kullanarak yapılan çalışmaların daha net sonuçlar ortaya koyduğu görülmüştür. Sifil, ilgili çalışmasında ağırlıklı olarak İbn Abdilber'in *et-Temhîd* ve *et-Tekassî'si*, ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Ahâdîsu'l-Muvatta*'ı ve Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Müsnedü'l-Muvatta*'ı üzerinde yaptığı çalışmayla *Muvatta*' rivayet nüshaları arasındaki farkları incelemiş ve bunun sonucunda İmam Mâlik'in öğrencileri arasında bulunan Hanefî fakîhi Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö.

³⁵ Muhammed Ebû Zehrâ, *Mâlik hayâtuhu ve 'asruhu arâühü ve fıkhu* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1371), 343; Smain Khaldi, *İmam Malik ve Muvatta adli eseri* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 122.

³⁶ Doğum tarihi 150/767 olduğuna göre İmam Mâlik vefat ettiğinde 29 yaşında olmalıdır.

³⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/137.

³⁸ Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Medenî, *el-Muvatta*' (*Rivâyetu Ebî Mus'ab*), ed. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Halîl (Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 1434), Mukaddime, 1/35; Özkan, "Muvatta Nüshaları", 12; Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 186; Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları*, 31-32; Oral, *Muvatta Oluşum Süreci*, 495.

189/805) nüshası da dahil olmak üzere erken dönemde rivayet edilenlerin İmam Mâlik'in vefatına daha yakın dönemde rivayet edilenlerden daha az hadis içerdiğini görmüştür.³⁹ Ona göre *Muvatta*'ın içerdiği hadis sayılarıyla ilgili öne sürülen en gerçekçi rakam ise el-Ebherî'nin tespit ettiği 600'ü müsned, 222'si mürsel, 613'ü mevkuf ve 285'i tabun kavillerinden oluşmakla birlikte toplam 1720 hadistir.⁴⁰

Oral ise *Muvatta*'ın ilk ve son nüsha ravilerinin rivayetlerindeki sayısal değişimi izleme amacıyla günümüze ulaşan yedi nüsha üzerine (bazıları eksik olmakla beraber) bir araştırma yapmıştır. Araştırmasında incelediği ve sayımını yaptığı hadislerde kapsamı geniş tutarak merfû ve mevkuf hadislerin yanında İmam Mâlik'in kavilleri ve bazı nüshalarda İmam Mâlik dışındaki hocalardan gelen rivayetleri de sayıma dahil etmiştir. Bunun sonucunda ona göre aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır:⁴¹

Tablo 1. *Muvatta*'ın Meşhur Nüshalarının İçerdiği Hadis Sayıları ve Türleri

	Ebû Mus'ab	Yahyâ el- Leysî	Süveyd	Şeybânî	Ka'nebî	İbnü'l-Kâsım	İbn Ziyâd
Merfû	828	784	626	436	326	44	24
Merfû/Mevkûf	14	12	11	7	6	1	0
Merfû/Maktû	2	2	1	1	0	1	0
Merfû/Kavl-i Mâlik	1	1	0	0	1	0	0
Mevkûf	763	725	534	494	314	27	28
Mevkûf/Maktû	6	7	6	3	1	2	1
Maktû	355	340	218	119	114	32	7
Maktû/Kavl-i Mâlik	7	7	3	2	2	0	0
Kavl-i Mâlik	1226	1203	262	9	313	154	111
Mâlik Dışı	0	0	5	133	0	0	0
Toplam	3202	3081	1667	1204	1082	261	172

Netice olarak Oral'a göre *Muvatta*'ın bitmiş bir kitap olarak insanlara okutulmaya başladığı andan itibaren hadislerinin sayısının azalarak devam ettiğini söyleyebilmek için geçerli bir delil bulunmamakta, aksine artış gösterdiği iddia edilebilmektedir.⁴² İmam Mâlik'in eserini güncellemesine gelince o, bu durumu içinde bulunduğumuz çağın telif

³⁹ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 186-187.

⁴⁰ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 190.

⁴¹ Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 492.

⁴² Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 495.

ve tashih usulüne benzetmekte, İmam Mâlik'in eserini bitirdikten sonra ölümüne değin yapmayı sürdürdüğü iddia edilen değişikliklerle modern dönemin kitap basımı ve kitabın sonraki baskılarında bazı tashihlere uğraması arasında bir benzerlik kurmaktadır.⁴³

Dolayısıyla, klasik dönemde *Muvatta'*ın içerdiği hadis sayısı ile ilgili zikredilen abartılı rakamlar, aslında İmam Mâlik'in eserinden zamanla çıkardığı değil, Oral'ın da belirttiği gibi eserine başlamadan önce mahfuzatında bulunan toplam hadislerin sayısını yansıtır olmalıdır.⁴⁴ Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, "İnsanların ilmi artırma ile, Mâlik'in ilmi ise eksiltme ile dir."⁴⁵ sözünün manası da böyle anlaşılmalıdır. Yani İmam Mâlik'in eksiltme üzerine yoğunlaşmış ilim anlayışı aslında tüm tahsil hayatı boyunca tahammül ettiği geniş hadis bilgisinin çok azını öğrencilerine rivayet etmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim *Muvatta'*ın ağırlıkla ahkâm hadisleri içerdiği düşünüldüğünde Sifil'in de tespit ettiği gibi hadis sahasında zaten hiçbir zaman bu miktarlarda ahkâm hadisi bulunmamıştır.⁴⁶

Sifil'in bu konudaki bir diğer teklifiyse, *Muvatta'* hadisleri için iddia edilen oranda azalma durumunun Mâlik'in kendisine birkaç isnadla ulaşan hadislerin kimi zaman bir kısmını hafız ederek rivayet etmiş olmasından kaynaklanma ihtimalidir. O, her senedin ayrı bir hadis sayılması durumunda ortaya yüksek miktarda hadis sayılarının çıkabilme ihtimaline göre bu teklifte bulunmaktadır.⁴⁷ Ancak yapılan araştırma neticesinde durum bundan farklı görüldüğü tespit edilmiştir. Çünkü, hadis rivayet sahasında hali hazırda "on iki bin" benzeri sayılarda Mâlik rivayetini, her bir sened farklı bir hadis sayılsa dahi bulmak mümkün görünmemektedir.

Buraya kadar aktarılan görüş ve tespitler ışığında, İmam Mâlik'in eseri üzerindeki tasarrufunun hadisleri eksiltmekten ziyade artırmak yönünde olduğuna katılmakla birlikte, vefatına kadar sürekli olarak ekleme ve çıkarma yaptığına dair mücerret iddianın gözden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Ancak, bu incelemenin sağlıklı bir netice vermesi için öncelikle İmam Mâlik'in herhangi bir mesele hakkında nihai fetvasının tespitinde karşılaşılan problemlerin çözülmesi gerekmektedir.

2. İmam Mâlik'in Nihai Görüşünün Tespiti Problemi

Şüphesiz fıkıh sahasında fetvaya muhtaç meseleler İslam tarihi boyunca çeşitlenerek artmıştır. Dolayısıyla İmam Mâlik'in fetvalarının veya yaşadığı dönemde karşılaştığı fikhî problemlerin ileriki dönemlerde aynı kalmamış; artış ve değişim göstermiş olması doğaldır. Bunun üzerine bir de İmam Mâlik'in henüz cereyan etmemiş olaylar hakkında farazi hükümler inşa etmeme hususundaki katı tutumu eklendiğinde, ileriki dönemlerde

⁴³ Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 102.

⁴⁴ Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 495.

⁴⁵ Kâdî 'îyâd, *Tertîb*, 2/73

⁴⁶ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 189.

⁴⁷ Sifil, *Muvatta Nüshaları*, 161-162.

mezhep görüşlerinde boşluklar meydana gelmesi sürecin beklenen bir sonucudur. Nitekim öyle de olmuş ve bu boşlukları doldurmak çoğunlukla kendisinden sonraki ulemaya düşmüştür. Onlar, ortaya çıkan yeni meselelerde İmam Mâlik'in, meselenin çözümüne ışık tutabilecek olan ve *Muvatta'*da yer almayan görüşlerini almış, bazen ise İmam Mâlik'in görüşlerinin ve fetvalarının aksine bir yön tayin etmek durumunda kalmışlardır.⁴⁸

İmam Mâlik'in bazı ahkâm meseleleri hakkındaki nihai fetvasının *Muvatta'* dışı kaynaklardan bulunması durumu ve bunun ortaya çıkardığı muğlaklıklar, yakın dönem araştırmalarında dikkat çekilen en önemli hususlardan biridir.⁴⁹ Özdemir, Mâlik'in hadis ve fıkıh usulüne yönelik tercihlerinin, yaşadığı dönemde ıstılahların ve sistemin teşekkülünü henüz tamamlamamış olması sebebiyle netlik arz etmediğini kabul etmektedir. O, bu iddiasını sonraki dönem Mâlikî ulemanın usul konusunda İmam Mâlik'e doğrudan atfedilmeyen kişisel görüş ayrılıklarıyla desteklemektedir.⁵⁰

Örneğin kıyasla haber-i vâhidin tearuzu hakkında İmam Mâlik'in usulünün tespiti tartışmasında Karâfi, İmam Mâlik'in ravinin fakîh olması şartını esas aldığını ve ravi fakîh olursa haber-i vahidin kıyasa tercih edileceği görüşünün kabul edilen genel görüş olduğunu savunurken, İbn Kassâr (ö. 397), İbn Rüşd (ö. 595), Bâcî ve diğer bir kısım Mâlikî alimlere göre böyle bir durumda kıyas habere tercih edilmektedir.⁵¹

Yaptığı bu tespitle birlikte Özdemir'in aynı zamanda, Mâlik'in bazı konulardaki nihai fetvasının *Muvatta'* dışı kaynaklardan gelen nakillerle veya şârihlerin görüşleriyle tespit edilebileceğini de kabul ettiği görülmektedir. Buradan hareketle o, *Muvatta'* içerisinde ve dışında tespit ettiği bazı hadislerden ve bu hadisler hakkında sonraki dönem ulemanın tespitlerinden yola çıkarak İmam Mâlik'in *Muvatta'*nda rivayet ettiği bir hadisten sonra kendi fetvasını dile getirmediği meselelerin fikhî hükümlerinin eserinde muğlak

⁴⁸ Örneğin Umar Faruq Abd-Allah'a göre İmam Mâlik'in şahsî icthâdları ve fikhî görüşleri *Müdevvene*'de daha fazla tebarüz etmektedir. Dolayısıyla İmam Mâlik'in *Muvatta'* yer almayan görüşleri için *Müdevvene*'ye müracaat edilmesi, onun fakih kimliğini ortaya çıkarmak adına daha detaylı veri sunabilmektedir. Umar Faruq Abd-Allah, *Mâlik and Medina Islamic History and Civilization Studies and Texts*, ed. Sebastian Günther - Wadad Kadi (Boston: Brill, 2013), 79. Ayrıca onun *Müdevvene* ve *Muvatta'* arasındaki kıyaslamaları için bk. 71-81. Nitekim *Müdevvene*'nin ihtiva ettiği bu farklılıklar Joseph Schacht'ı (1902-1969) *Müdevvene*'nin *Muvatta'*dan önce yazıldığını iddia etmeye götürmüştür. Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları*, 65. Kızılkaya Yılmaz'a göre İmam Mâlik'in *Muvatta'*da seleflerinden veya çağdaşlarından aktardığı pek çok rivayet *Müdevvene*'de onun kendi görüşü olarak zikredilmiştir. *Çağdaş Hadis Tartışmaları*, 134.

⁴⁹ Muhammed Yusuf Guraya, *Sünnetin Neliği Sorunu*, çev. Mehmet Emin Özafşar (Ankara: Otto, 2015), 66-68; İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 222-223; Recep Özdemir, *İmam Malik ve Metodolojisi* (İstanbul: Hiper Yayın, 2017), 141

⁵⁰ Özdemir, *İmam Malik*, 141, 147, 154.

⁵¹ Özdemir, *İmam Malik*, 123-125.

birakıldığını düşünmektedir.⁵² Yani ona göre İmam Mâlik, *Muvatta'*da bir mesele hakkında rivayet ettiği hadislerden sonra görüşünü belirtmemişse, hadisin onun nazarındaki hükmü *Muvatta'* metninden anlaşılamamaktadır. Bu tespitin ortaya çıkmasındaki sebeplerin başındaysa İmam Mâlik'in nihai görüşleri hakkında *Muvatta'* dışından aktarılan nakiller gelmektedir. Ancak bu örneklerin, daha detaylı incelendiği takdirde konu hakkında ilgili yorumu yapabilmek için yeterli olmadıkları görülebilecektir.

Örneğin temettü haccı bahsinde İmam Mâlik *Muvatta'*da ilgili bölümde merfû ve mevkuf birden fazla hadis rivayet etmiştir. Hadislerin muhtevalarına bakıldığında tamamı temettü haccının yapılmasında bir sakınca bulunmadığına işaret etmektedir.⁵³ Bu başlık altında İmam Mâlik temettü haccının nehyedildiği kanaatini aksettirecek ne bir hadis nakletmiş ne de bir görüş bildirmiştir. O, temettü haccının yapılamayacağı durumlarla ilgili yalnızca, bir sonraki başlıkta hadis nakletmeksizin, temettü haccı yapacak kişinin Mekke'de ikamet etmemesi gerektiğiyle ilgili bir fetva vermiştir.⁵⁴ Özdemir, İmam Mâlik'in temettü haccı bâbı altında rivayet ettiği ilk hadis olan Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) ile Dahhâk b. Kays (ö. 64/684) arasında geçen konuşmayı ihtiva eden rivayete⁵⁵ işaret ederek, bu hadiste bildirilen merfû hükme rağmen İmam Mâlik'in aynı hadiste yer alan sahâbe kavlini tercih ederek fetva verdiğini söylemektedir.⁵⁶ Mezkûr hadisin tam metni şu şekildedir:

Sa'd b. Ebû Vakkâs'la Dahhâk b. Kays, Muaviye b. Ebû Süfyân'ın hac ettiği sene, temettü haccından bahsediyorlardı. Dahhâk b. Kays: 'Temettü haccını sadece aziz ve celil olan Allah'ın emrini bilmeyen cahiller yapar' dedi. Bunun üzerine Sa'd: 'Yeğenim iyi söylemedin!'

⁵² Özdemir, *İmam Malik*, 137, 153. Özdemir'in buradaki görüşlerini İshak Emin Aktepe'nin çalışmasına dayandırdığı görülmektedir. Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçuları*, 222-223. Ancak ilgili yerde kastedilenin İmam Mâlik'in hükmünün muğlaklığından ziyade, bu hükmün amele mi yoksa farklı bir delile mi dayandırıldığına anlaşılamaması olarak yorumlamak daha doğru görünmektedir. Ayrıca ilgili bölümde (s. 153) Özdemir, rivayet ettiği bir hadisten sonra Mâlik'in herhangi bir görüş belirtmemesi sonucunda bu hadisin sünnet mi yoksa amel mi olduğunun anlaşılamadığını belirtmiştir. Çalışmasının başka bir yerinde Mâlik'in ameli sünnetle eşdeğer gördüğünü; bu tabiri sünnetle aynı anlamda kullandığını ifade ettiği de (Özdemir, *İmam Malik*, 133.) göz önünde bulundurulduğunda burada kastedilen sünnet-amel ayrımı tam olarak anlaşılamamaktadır.

⁵³ Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdubbâkî (Beyrut: 1406/1985), Hâc, 60-63.

⁵⁴ İmam Mâlik, Hâc, 64.

⁵⁵ İmam Mâlik, Hâc, 60.

⁵⁶ Özdemir, *İmam Malik*, 157, 161. İlgili hadiste İmam Mâlik'in temettü haccını yasakladığı görüşü esasen daha öncesinde Guraya tarafından da iddia edilmiştir. Muhammed Yusuf Guraya, *Sünnetin Neliği*, 66-68. Özdemir'in de söz konusu mesele hakkında Guraya ile aynı sonuca vardığı görülmektedir.

deyince Dahhâk: ‘Ömer b. Hattab temettü haccını yasakladı’ diye karşılık verdi. Sa’d da cevaben: ‘Resûlullah (s.a.v.) temettü haccı yaptı, biz de onunla birlikte yaptık’ dedi.⁵⁷

Şafiî’nin *el-Ümm*’ünü kaynak göstererek Özdemir, İmam Mâlik’in yukarıdaki hadiste Hz. Peygamber’in (s.a.v.) döneminde temettü haccının yapıldığını ve yasaklanmadığını belirten Sa’d b. Ebû Vakkas’ın görüşünü değil, Hz. Ömer’in temettü haccını yasakladığını belirten Dahhâk b. Kays’ın görüşünü tercih ettiğini söylemektedir. Delil olarak işaret edilen esere gidildiğinde İmam Şafiî ile eserini ondan rivayet eden öğrencisi Rebî’ b. Süleymân el-Murâdî (ö. 270/884) arasında şöyle bir soru-cevap gerçekleştiği görülmektedir:

(Rebî’ dedi ki:) Bunun üzerine ben Şafiî’ye, Mâlik’in ‘Bana Dahhâk’ın sözü Sa’d’ınkinden daha güzel gelmektedir’ dediğini söyledim. Şafiî de (cevaben): ‘Ömer ve Sa’d (ikisi de) Resûlullah’ı (n sünnetini) en iyi bilenlerdendir. Ancak Ömer zaten Resûlullah’tan, Sa’d’ın dediğine muhalif bir söz nakletmemiştir. Nitekim Mâlik de Ömer’den (aslında ne kastettiğini) şöyle rivayet etmiştir: ‘Ömer dedi ki, hacla umre arasını ayırınız. Çünkü hacla umre arasında zaman bırakmanız, hac ayları dışında umre yapmanız ve umrenizin eksiksiz olması bakımından daha iyidir’.⁵⁸

Buradan anlaşıldığı üzere aslında ilgili yerde İmam Mâlik’in görüşü hakkında bir yanlış anlaşılma Şafiî tarafından düzeltilmektedir. Ona göre Hz. Ömer ve İmam Mâlik’in kastı temettü haccını yasaklamak değil, ifrad haccının daha faziletli olduğunu vurgulamaktır.⁵⁹ Üstelik Şafiî’nin görüşünü delillendirmek üzere öne sürdüğü İmam Mâlik’in Hz. Ömer’den rivayet ettiği “hac la umre arasını ayırınız...” hadisi bizzat *Muvatta*’da nakledilmektedir.⁶⁰ İbn Abdilber ve Bâcî de meseleyi şerh ettikleri yerde konuya benzer delillerle yaklaşmış ve burada kastedilenin bir yasaklama değil, ifrad haccının üstünlüğünü vurgulama ve tavsiye etme olduğunu söylemişlerdir.⁶¹ Dahası, İmam Mâlik’in *Muvatta*’da yer almayan rivayetleri arasında Hz. Peygamber’in mut’a nikahını ve temettü haccını yasakladığını anlatan bir hadis mevcuttur.⁶² İmam Mâlik, sahih bir senedle gelmesine ve mut’a

⁵⁷ İmam Mâlik, Hâc, 60.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1410), 7/226. Şafiî’nin İmam Mâlik’ten rivayet ettiği hadislerin *er-Risâle*, diğer eserleri ve Kütüb-i Sitte eserleri arasındaki karşılaştırmaları; sened formları ve analizleri için bk. *İmam Mâlik: Muvatta*’ı, *talebeleri ve erken döneme tesiri hakkında tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz, (İstanbul: İLEM Yayınları, 2022.), 163-242.

⁵⁹ Bu meselede Aktepe’nin de benzer bir görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçuları*, 194-195.

⁶⁰ İmam Mâlik, Hâc, 67.

⁶¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 23/365; Bâcî, *el-Muntekâ*, 2/226.

⁶² “Ebû ‘Avâne Ya’kûb b. İshâk en-Nîsâbü’rî, *Mustahrecü Ebî ‘Avâne*, thk. Eymen b. ‘Ârif ed-Dimeşkî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1419/1998), 2/338; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî

nikahının yasaklandığı hadisleri *Muvatta*'ın nikah kitabında⁶³ nakletmesine rağmen, muhtemelen metinde geçen temettü haccı ifadesinden dolayı bu hadisi kitabına dahil etmemiştir. Dolayısıyla İmam Mâlik'in, temettü haccı konusunda eserinde ilgili bâb başlığı altında rivayet ettiği hadislerin aksine bir hüküm vermediği anlaşılmaktadır. Nitekim böyle bir hüküm verecek olsaydı, bizzat kendi rivayet ettiği temettü haccını yasaklayan hadisi de eserine alması beklenirdi.⁶⁴

Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak görüldüğü kadarıyla hepsinden benzer bir sonuç hasıl olmaktadır. Burada elbette İmam Mâlik'in *Muvatta*'da rivayet ettiği her hadisin veya bâb başlığının sonunda hüküm veren bir ifade kullandığı iddia edilmemektedir. Ancak bu durum hükmün muğlak bırakıldığına değil, İmam Mâlik'in rivayet ettiği hadislerin ifade ettiği hükmü kabul ettiğine delalet etmektedir. Yani *Muvatta*'da rivayet edilen ve sonrasında İmam Mâlik'in muvafık veya muhalif görüş bildirmediği hadislerde bir ikrar söz konusudur. Bu ikrar amele uygunlukla açıklanabileceği gibi, hakkında Medine ameline veya İmam Mâlik'in usulünde yer alan diğer fikhî delillere tearuz bulunmayan bir meselede haber-i vâhidin delil olarak kabul edilmiş olmasıyla da açıklanabilir.

Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Câdulhak - Muhammed Zührî en-Neccâr (Âlemü'l-Kütüb, 1414), 2/146.

⁶³ İmam Mâlik, *Nikâh*, 41-42.

⁶⁴ Esasen Özdemir'in, İmam Mâlik'in *Muvatta*'da birçok yerde hadisi zikrettikten sonra o hadislerin hükmünü açıklamadığını (muğlak bıraktığını) söylediği bölümde öne sürdüğü örneklerin hiçbirinde İmam Mâlik'in hadisin hükmünü muğlak bıraktığı görülmemektedir. İmam Mâlik'in alışverişte meclis muhayyerliği konusunda Abdullah b. Ömer'den rivayet ettiği "Alıcı ve satıcı, birbirinden ayrılmadıkça muhayyerdirler" hadisinden sonra "Bizde bunun belli bir hududu, bilinen bir tarifi yoktur. Buna göre herhangi bir muamele de yapılmamaktadır" diyerek bu hadisle amel etmediğini açıkça beyan etmiştir (İmam Mâlik, *Buyû*, 38/79). Her ne kadar bu hadisle amel edilmeme sebebini açıklamak üzere Mâlikî ulemanın görüşlerine başvurulmuş olsa da (Özdemir, *İmam Malik*, 138.) bu açıklamalar olmaksızın *Muvatta*' metninde bir muğlaklık söz konusu değildir. Yine örnek verilen bir diğer meselede "İmam Mâlik'in Medine ameline uymadığı için amel etmediği birçok haber-i vâhide *Muvatta*'da yer vermiştir" denildikten sonra "Peygamber namazdan çıkmak istediğinde biri sağ tarafa diğeri sol tarafa olmak üzere es-selâmü aleyküm ve rahmetullah" diyerek iki tarafa selâm verirdi" hadisi (Tirmizî, *Salât*, 109; Ebû Dâvûd, *Salât*, 190.) zikredilmiş ve İmam Mâlik'in Medine ameline aykırı olduğu için bu hadisle amel etmediği söylenmiştir (Özdemir, *İmam Malik*, 139). Ancak bu hadis *Muvatta*'da olmamakla birlikte İmam Mâlik'ten geldiği bilinen bir tariki de bulunmamaktadır. Müellifin bu bilgiye, ilgili yerde kaynak gösterdiği eser üzerinden ulaşmış olması mümkündür. Bk. Zekiyyuddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 92. Ancak ilgili yerde kaynak gösterilen eserin müellifi zaten mezkûr hadisin İmam Mâlik'ten rivayet edildiğinden bahsetmemektedir. Muhaddis bir mezhep imamı olmasına rağmen İmam Mâlik'in iştirmediği hadislerin olabileceği kendisinin de kabul ettiği bir gerçektir. (Örn. bk. İmam Mâlik, *Sıyâm*, 60; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 10/259) Dolayısıyla onun, rivayet etmediği veya kendisine ulaşmayan bir hadisle amel etmemiş olması iddiası doğru bir tespit olarak görünmemektedir.

Dolayısıyla, İmam Mâlik'in *Muvatta'*da rivayet ettiği bir hadis hakkındaki nihai hükmünün *Muvatta'* dışında arandığı durumlar hakkında ihtiyatlı davranılmalıdır. Bunun en önemli sebebi, İmam Mâlik'in nihai görüşleri hakkında sair ulema tarafından öne sürülen iddiaların yer yer doğrudan İmam Mâlik'e atfedilmiş olmasına rağmen birbirleriyle teauruz edebilmeleridir. Nitekim yukarıdaki bazı örneklerden hareketle, İmam Mâlik'in *Muvatta'*da yer almayan hadislerinin eserde nakledilen hadislerle karşılaştırması yapılmaksızın öne sürülecek metot tespitlerinin her zaman tutarlı olmayabileceği görülebilmektedir.

3. İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı Üzerindeki Tasarruflarının Nihayete Ermesi

Bahsi geçen tartışmalar, İmam Mâlik'in eserinde rivayet ettiği hadisler üzerindeki tasarrufunun vefatına kadar sürdüğü iddiasının gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Zira bu uygulaması gerçekten vefatına kadar devam ettiyse, onun bir mesele hakkındaki nihai fetvasının hem öğrencileri tarafından ihtilafsız biliniyor olması hem de *Muvatta'* rivayet nüshalarında (en azından İmam Mâlik'in son dönemlerine tekabül eden Ebû Mus'ab ez-Zührî nüshasında) görülebiliyor olmalıdır. Ancak ileride zikredilecek örnekler durumun böyle olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla burada, ileriki dönem ulemanın İmam Mâlik'in *Muvatta'*da yer almayan görüşlerine veya *Muvatta'* dışında naklettiği hadislere dayandırdığı görüşlerinden hareketle, İmam Mâlik'in eserini güncel tutma çabasının vefatına kadar sürüp sürmediği tartışılacaktır.

Bu bağlamda sunulacak örneklerden ilki, namaz içinde alınan tekbirlerde ellerin kaldırılmasıyla ilgili tartışmadır. İmam Mâlik bu konuda *Muvatta'*da şu hadisi rivayet etmektedir: “Resûlullah (s.a.v.) namaza başlarken ellerini omuz hizasında kaldırır. Yine rükûdan başını kaldırınca da ellerini kaldırır ve “Semi'allahü limen hamideh, rabbenâ ve leke'l-hamd” derdi. Secdeye varırken ve secdeden kalkarken ellerini kaldırmazdı.”⁶⁵

İmam Mâlik *Muvatta'*da bu rivayetin geçtiği yerde Nâfi'den (ö. 117/735), İbn Ömer'in (ö. 73/693) uygulaması olarak benzer manada başka bir hadis daha rivayet etmiştir ve o rivayette de namazda rükû ve secdeye giderken getirilen tekbirlerde ellerin kaldırıldığı haber verilmektedir.⁶⁶ Bu hadislerde geçen, iftitah tekbiri dışında namazda rükûa giderken, kalkarken ve secdeye giderken ellerin kaldırılması detaylarına İmam Mâlik'in itiraz ettiği görülmemektedir. Ancak *Müdevvene'*ye baktığımızda doğrudan İmam Mâlik'e dayandırılan bir rivayete göre onun şöyle dediğini görürüz: “Namazın başındaki ihrâm tekbiri dışında eller kaldırılmaz. Bunda da kadın erkek fark etmeden eller hafifçe kaldırılır. Ne eğilirken ne de doğrulurken ellerin kaldırılacağına dair bir şey bilmiyorum”.

⁶⁵ İmam Mâlik, Salât, 16.

⁶⁶ İmam Mâlik, Salât, 20.

Devamında ise İbnü'l-Kâsım'dan naklen şöyle denmektedir, “Mâlik’e göre ihrâm tekbiri dışında namazda ellerin kaldırılması görüşünün zayıf olduğu söylenmiştir.”⁶⁷

Esasen İmam Mâlik’in *Muvatta*’da birçok yerde Medine ameline uymayan hadisleri rivayet ettikten sonra bunu belirttiği veya Medine amelinin hangi yönde olduğunu beyan ettiği görülmektedir. Ancak amele uygun görmediği bir hadisi kitabında rivayet edip bu şekilde açıklamasız bırakması, hadis hakkındaki hükmün ise Sahnûn (ö. 240/854) tarafından *Muvatta*’ dışı bir kaynaktan İmam Mâlik’e dayandırılarak aktarılıyor olması düşündürücüdür. Üstelik bu hadisin amele uygun olmadığı hükmü Mâlikî alimler tarafından da kabul görmüştür. İbn Abdilber, hocası Ebû İbrahim’in yukarıdaki İbn Ömer rivayetiyle amel ettiğine şahit olduğunu söylemektedir. Ancak kendisinin bu hadisle amel etmediğini, İbnü'l-Kâsım’ın Mâlik’ten aktardığı fetvayı tercih ederek cemaate muhalefet etmekten kaçındığını da özellikle belirtmiştir.⁶⁸

Benzer başka bir örneği ise kabrin başında cenaze namazı kılınıp kılınmayacağı tartışmasında görebiliriz. Konu hakkında İmam Mâlik *Muvatta*’ında, Medine’de gece yarısı cenaze namazı kılınan sahâbiyye hanımın hadisini rivayet etmektedir. Hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v) ashabının kendisini gece yarısı rahatsız etmek istemedikleri için cenazeyi kaldırdıklarını ertesi gün öğrenmiş ve hep beraber medfun sahâbiyye hanımın kabrine gidip dört tekbirle cenaze namazı kılmışlardır. İmam Mâlik ilgili bölümde yalnızca bu hadisi nakletmiş ve devamında İbn Hişâm’ın cenaze namazının başına yetişemeyen kimsenin yetişemediği kısımları kaza edebileceği fetvasını nakletmekle yetinmiştir;⁶⁹ kabrin başında cenaze namazı kılmanın Medine ameline uygun olup olmamasıyla ilgili bir fetvadan bahsetmemiştir. Ancak bu uygulamanın Medine ameline aykırı olduğunu İbn Abdilber’in hem İmam Mâlik’ten hem de onun öğrencilerinden yaptığı nakillerle öğrenmekteyiz. Üstelik İbn Abdilber, İmam Mâlik’in bu hükmünün, onun ashabının da ekseriyetle kabul ettiği görüş olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Ancak yine İbn Abdilber, İbnü'l-Kâsım’ın rivayetlerini bitirdikten sonra biraz ileride İbn Vehb’in Mâlik’ten aktardığı bir rivayete de yer vermektedir. Buna göre İbn Vehb, Mâlik’in aynı konu hakkında daha farklı ve detaylı bir fetva verdiğini nakletmektedir.⁷¹

Görüldüğü üzere İmam Mâlik’in öğrencileri arasında, mesele hakkında onun birbirine zıt görüşlerine vakıf olanlar mevcuttur. Bunun sebebi elbette imamın görüşlerini zaman içerisinde değiştirmesi olabilir. Ancak ilk aktarılan görüşün mezhebin genel görüşü

⁶⁷ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 1/165.

⁶⁸ İbn Abdilber, *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fî mâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*, thk. Salim Muhammed Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 4/102.

⁶⁹ İmam Mâlik, *Cenâiz*, 15.

⁷⁰ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/246-247; *et-Temhîd*, 6/259-260.

⁷¹ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/252.

olduğu zikredildiği halde Mâlik'in fetvasını *Muvatta'*da yer almaması dikkat çekidir. Üstelik mezkûr fetvaları dolaylı yoldan İmam Mâlik'e nisbet ederek aktaran İbn Abdilber'in de bu görüşleri herhangi bir *Muvatta'* rivayet nüshasına atfettiği tespit edilememiştir. Üstelik bir Mâlikî alimi olan İbn Abdilber bu meselede İmam Mâlik'in fetvasının hilafına hüküm vererek kabir üzerine tekrar cenaze namazı kılmayı nehyeden delil olmadığı kanaatini yansıtmıştır. Sonrasında ise o, hayırlı bir amele, engellenmesini gerektirecek bir delil bulunmaması durumunda izin verilmesi düşüncesinden yola çıkarak bunun bir sakıncası olmadığını belirtir.⁷²

Bir başka örnek ise abdestte muvâlâtın (azaları ara vermeden yıkamanın) farz olup olmamasıyla ilgili fikhî tartışmayı konu edinmektedir. Esasen *Muvatta'*da İmam Mâlik muvâlât ile ilgili ne bir bâb başlığı açmış ne de doğrudan bu konuyla ilgili bir hadis rivayet etmiştir. Buna rağmen mestler üzerine mesh etmekle ilgili başlık altında muvâlâta delil olabilecek şu mevkuf hadisi bulunmaktadır:

“Abdullah b. Ömer pazardaydı; hacet giderdikten sonra abdest aldı. Yüzünü yıkadı, kollarını dirseklerine kadar yıkadı ve başını mesh etti. Daha sonra camiye gitti. Kendisini cenaze namazını kıldırmak için çağırdılar, o da mestlerinin üzerine mesh ettikten sonra cenaze namazını kıldırdı.”⁷³

Diğer örneklerde olduğu gibi İmam Mâlik burada da abdestte azaları ara vermeden yıkamanın farziyetiyle ilgili bir itirazda bulunmamıştır. Ancak mütekaddim Malikî fukahâsı çeşitli delillendirmelerle abdestte muvâlâtın farz olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Devrinin önemli bir Mâlikî fakîhi olan el-Karâfî (ö. 684/1285) bu meselede abdest ayetini⁷⁴ esas alarak yaptığı lugavi çıkarımlar neticesinde, namaz için kalkıldığında abdestte acele etmenin ve dolayısıyla uzuvları ara vermeden yıkamanın farz olduğu hükmüne ulaşır.⁷⁵ Aynı zamanda bir *Muvatta'* şârihi de olan el-Bâcî (ö. 474/1081) ise abdesti namaz ve tavafa kıyas etmiş, tıpkı namaz ve tavafta ara verme olmayacağı gibi abdestte de ara verilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁶ İleriki döneme gelindiğindeyse İbn Hacer'in (ö. 852/1449), konu hakkında doğrudan İmam Mâlik'in cümleleriyle rivayette bulunarak onun fetvasını aktardığı görülmektedir. Ona göre İmam Mâlik şöyle demiştir: “Abdestte verilen ara eğer uzun değilse abdestin kalan unsurlarını tamamlar; yoksa abdest

⁷² İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/252.

⁷³ İmam Mâlik, *Tahâret*, 43.

⁷⁴ el-Mâide 5/6

⁷⁵ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l- Garbî'l-İslâmî, 1414), 1/270-271.

⁷⁶ Ebû'l-Velîd Suleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Muntekâ şerhu'l-Muvatta'* (Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1332/1914), 2/290.

tekrarlanmalıdır. Bilerek arayı uzatanın abdesti olmaz. Unutarak olmasında bir mahzur yoktur.”⁷⁷

Hakkında mezhebin kurucu imamının bir görüş beyan etmediği meselelerde mezhebin mütekaddim ulemasının içtihat etmesi tabii bir durumdur. Ancak bu meselede dikkat çeken husus, İmam Mâlik’in bu konuda *Muvatta*’da bir hadis rivayet etmiş ve bu hadise ihtilaf etmemiş olmasına rağmen konu hakkındaki esas fetvasının *Muvatta*’ dışı bir kaynaktan geliyor olmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında daha da çarpıcı olan son örnekte ise *Muvatta*’da bizzat İmam Mâlik tarafından amele delalet eden lafızla hükme bağlanmış bir mesele, Mâlikî ulemanın yine ona atfettiği ifadelerle farklı bir hükme tebdil edilmiştir. Buna göre İmam Mâlik, köpek dişleri olan yırtıcı hayvanların yenemeyeceğiyle ilgili başlık altında şu hadisi rivayet etmiştir: “Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber’in (s.a.v) şöyle buyurduğunu naklediyor: ‘Köpek dişi olan yırtıcıların yenmesi haramdır.’ İmam Mâlik der ki: ‘Bizim nezdimizde de hüküm böyledir’”.⁷⁸

Yalnızca *Muvatta*’a bakıldığında İmam Mâlik’in fetvası son derece net görünmektedir. Ancak Bâcî’nin, bizzat İmam Mâlik’in görüşü olarak aktardığına göre köpek dişi olan yırtıcıları yemek haram değil mekruh sayılmaktadır. İmam Mâlik ve Mâlikîler ise bu konuda Kur’an-ı Kerîm’den delil getirmişlerdir.⁷⁹

Ayrıca bir diğer ayette geçen “Yırtıcı hayvanlardan olup Allah’ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin”⁸⁰ ifadesinde pençeli pençesiz ayrımı yapılmamış olması da onlara göre ayrı bir delildir. Yani İmam Mâlik burada hadisi Kur’an’a arz ederek, hadiste geçen haramlığın aslında kerahet manasına geldiğini söylemiş olmaktadır.⁸¹ Ancak eserinde Medine amelini tedvin ettiği ve

⁷⁷ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-bârî şerhu Sahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1379/1959), 1/375; Ebü’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *‘Avnü’l-ma‘bûd şerhu Süneni Ebû Dâvûd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1415), 1/203; İrfan Zengin, *İmam Malik’in Medîne ameli gereği uygulamadığı rivayetlerin değerlendirilmesi* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 107.

⁷⁸ İmam Mâlik, Sayd, 13-14; Her ne kadar İmam Mâlik bu hadisi başka bir hocasından işitmiş olsa da Müslim’in rivayet ettiği farklı bir tarikte Zührî: “Biz bunu Şam’a gelinceye kadar işitmedik.” ve “Ben bunu Hicazdaki ulemamızdan hiç işitmedim. Nihayet bana Ebû İdris rivayet etti. Kendisi Şamlıların fakihlerindendi” demiştir Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyai’l-Kütübü’l-Arabiyye, 1955), Sayd, 12-13. *Muvatta*’da, naklettiği hadisin akabinde İmam Mâlik’in “bizim nezdimizde de hüküm böyledir” diyerek teyit etme sebebi bu olabilir.

⁷⁹ el-En’am 6/145.

⁸⁰ el-Maide 5/4.

⁸¹ Bâcî, *el-Muntekâ*, 3/130-132.

hayatı boyunca üzerinde tasarruflarda bulunduğu iddia edilen bir imamın esas görüşleriyle eserinde kaydedilenler arasında bu ölçüde fark görmek son derece şaşırtıcıdır.

İmam Mâlik'in *Muvatta'* dışında aktarılan görüşlerinden buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁸² Yukarıdaki örneklerde doğrudan İmam Mâlik'in görüşlerinden ictibasta bulunulmasına rağmen İmam Mâlik'in veya nüsha ravilerinin bunları *Muvatta'*a dahil etmedikleri gösterilmiştir. Mezkûr görüşlerin günümüze ulaşmış veya ulaşmamış herhangi bir *Muvatta'* rivayet nüshasında bulunduğu dair bir tespitin mevcudiyetinin bilinmediği de dikkate alındığında, İmam Mâlik'in bu görüşlerini eserinden çıkardığı değil aslında eserine hiç dahil etmediği ihtimali akla gelmektedir. *Muvatta'*da güncelleme usulünün çoğunlukla hadis ekleyerek yapıldığını öne süren görüşleri kabul ettiğimize göre, o halde Mâlik'in fikhî görüşleriyle ilgili getirilen delilleri eserine alması veya bu konuların mevzubahis edildiği *Muvatta'* meclislerinde, tıpkı *Muvatta'*daki bazı hadislerin sonunda yaptığı gibi, muvafık veya muhalif görüşlerini aktarması; bunun sonucunda da öğrencilerinin hepsi değilse bile bir kısmının bu görüşleri ellerindeki nüshalara kaydetmeleri beklenirdi. Ancak durumun böyle olmadığı verilen örneklerde görülmektedir. Bu da *Muvatta'*ın güncel tutulma çabasına bir noktada son verilmiş olduğunu ve İmam Mâlik'in sonradan değişmiş olan bazı görüşlerinin esere yansıtılmadığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonuç

Klasik dönemden itibaren *Muvatta'*ın içerdiği hadislerin sayısı ve Mâlik'in vefatına değin bu hadisler üzerindeki tasarrufu hakkında çeşitli iddialarda bulunulmuştur. Yapılan bu çalışma neticesinde öncelikle, zikredilen bu yüksek rakamlı hadis sayılarının hem İmam Mâlik'in ihtisara önem veren hadisçiliğiyle hem de hadis sahasında tedavülde olan Mâlik b. Enes tarikli hadislerin sayısı ile uyum içerisinde olmadığı görülmüştür. Sonraki dönemde *Muvatta'* nüsha rivayetlerini dikkate alan alimler tarafından öne sürülen hadis sayılarının yukarıda zikredilenler kadar fazla olmaması da bu tespiti doğrulamıştır.

İmam Mâlik'in merviyâtı hakkında öne sürülen bu abartılı rakamların aslında onun mahfuzatında bulunan ve eserini telif ederken asıl olarak istifade ettiği hadislerin yekûnunu ifade eden rakamlar olduğu ve İmam Mâlik'in mezkûr hadislerin çoğunu aslında hiç rivayet etmediği anlaşılmıştır. Ayrıca, *Muvatta'* nüshaları arasındaki farklılıkları inceleyen klasik ve modern çalışmaların bulgularından istifade edilerek, İmam Mâlik'in

⁸² Benzer bir diğer örnek ise İmam Mâlik'in *Muvatta'*da, bir sahâbinin Kur'an'dan ezberinde olanları öğretmesini mehir saydığı rivayetin (İmam Mâlik, Nikâh, 8) hilafına hüküm verdiği meselede görülebilir. Burada Mâlik mehrin çeyrek dinardan az olamayacağına hükmettiği halde (İmam Mâlik, Nikâh, 11), *Muvatta'* dışı bir kaynaktan getirilen rivayete göre Mâlik Kur'an öğretimini mehir sayabilmiştir. Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik*, 3/195-196.

eserinde rivayet edeceği hadisler üzerindeki tasarrufunun eksiltmek değil, bilakis eklemek olduğu tespit edilmiştir.

İmam Mâlik'in *Muvatta'* üzerindeki tasarrufu hakkında klasik dönemden itibaren söylenegelen ve bu çalışmada tartışmaya açılan diğer bir husus ise, onun eseri üzerindeki tasarrufunun vefatına kadar devam ettiği iddiasıdır. Ancak yapılan çalışmada görülmüştür ki, başta İmam Mâlik'in öğrencileri olmak üzere, ileri dönem Mâlikî ulema bazı fikhî meselelerde onun nihai fetvasını *Muvatta'* dışından kaynaklar getirerek farklı istikamette tespit edebilmektedirler. Bunu yaparken bazen *Muvatta'*da yer almayan hadislerden bazen de yine *Muvatta'*da yer almayan bizzat Mâlik'in kendi ifadelerinden deliller getirmişlerdir.

Bu meselelerin bir kısmı İmam Mâlik'in *Muvatta'*da hadis rivayet ettikten sonra sessiz kaldığı durumlarda ortaya çıkarken, bazı örnekler sarıh bir şekilde fetva verdiği konularda onun fetvasının hilafına gerçekleşmiştir. Üstelik Mâlik'in kendi ifadeleri olarak rivayet edilen bu görüşlerden bazıları onun öğrencileri arasında da bir ihtilafa sebep olmuş, aynı konuda birbirine zıt hükümler verdiği örnekler ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen bu hükümlerin günümüze ulaşmış veya ulaşmamış herhangi bir *Muvatta'* rivayet nüshasında bulunduğu dair bir tespitin bilinmemesinden yola çıkılarak İmam Mâlik'in bu görüşlerini eserinden çıkardığı değil aslında eserine hiç dahil etmediğine karar verilmiştir. Bunun sonucu olarak, İmam Mâlik'in eseri üzerindeki tasarrufunun bir noktada son bulunduğu, henüz hayattayken değişmiş olabilecek fikhî görüşlerinin tamamının esere yansıtılmadığı tespit edilmiştir.

Bu tespitle bağlantılı olarak, konu hakkında yapılan modern çalışmalar içerisinde İmam Mâlik'in hadis ve fıkıh usulüne yönelik tercihlerinin her meselede netlik arz etmediğini; eserinde hükmünü muğlak bıraktığı yerler olduğunu iddia eden görüşler de gözden geçirilmiştir. Buna göre İmam Mâlik'in eserinde rivayet ettiği hadislerden sonra hüküm bildiren bir ifadeye başvurduğu ve herhangi bir fetva vermediği örnekler onun *Muvatta'* dışı bırakılmış rivayetleri ışığında bütüncül bir bakışla incelenmiştir. Neticede bu durumun, onun eserinde bazı meseleleri muğlak bıraktığına değil, rivayet ettiği hadislerin ifade ettiği hükmü ikrarına delalet ettiği tespit edilmiştir.

Bahsi geçen tüm bu tespitler İmam Mâlik ve *Muvatta'*ı hakkında elde bulunan mevcut veriler ışığında gerçekleştirilmiştir. Gelecekte *Muvatta'*ın farklı rivayet nüshalarının gün yüzüne çıkması veya İmam Mâlik'in hadis rivayet usulüyle ilgili yeni bilgilere ulaşılması durumunda onun eseri üzerindeki tasarruflarının tam olarak ne zamana kadar devam ettiği meselesi daha net ortaya koyulabilecektir.

Kaynakça

- Abd-Allah, Umar Faruq. *Mâlik and Medina Islamic History and Civilization Studies and Texts*, ed. Sebastian Günther - Wadad Kadi. Boston: Brill, 2013.
- Aktepe, İshak Emin. *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-. 'Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebû Dâvûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Suleymân b. Halef el-. *el-Muntekâ şerhu'l-Muvatta'*. Mısır: Matba'atu's-Sa'ade, 1332/1914.
- Dutton, Yasin. *The Origins of Islamic Law: The Qur'an, the Muwatta' and Madinan Amal*. Routledge, 1. Basım, 2013.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-ʿArnaʿût: Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, 2009.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *Mâlik hayâtuhu ve 'asruhu, arâühü ve fıkhuhu*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1371.
- Ebû 'Avâne, Ya'kûb b. İshâk en-Nîsâbü'rî. *Müstahrec*. thk. Eymen b. 'Ârif ed-Dimeşşî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.
- A'zamî, Muhammed Mustâfa. *Muvattau'l-İmâm Mâlik*. Ebu Dabi, 1425/2004.
- Guraya, Muhammed Yusuf. *Sünnetin Neliği Sorunu*. çev. Mehmet Emin Özafşar. Ankara: Otto, 2015.
- Guraya, Muhammed Yusuf. "Mâlik b. Enes'in Muvatta'ının Telifine Dair Tarihî Arka Plân". Çev. Rahile Kızılkaya Yılmaz. *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 2020. Cilt: XVIII, sayı: 1.
- Hallaq, Wael B. "On Dating Malik's Muwatta". *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*. (2002 2001)
- Hamdân, Nezâr. *el-Muvatta'ât li'l-imam Mâlik*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1416.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b Abdullah b Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*. thk. Salim Muhammed Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b Abdullah b Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *el-İntikâ fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevi - Muhammed Abdülkebir el-Bekri. Tatvan: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Keşfü'l-muğattâ fi'l-me'ânî ve'l-elfâzi'l-vâkı'a fi'l-Muvatta'*. ed. Tâha b. Ali et-Tûnûsî. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1427.
- İbn Ferhûn, İbrâhîm b. 'Alî b. Muhammed b. Ferhûn el-Ya'merî. *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî'l-ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. Kahire: Dâru't-Turâs, ts.

- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîh el-Buhârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hallikân, Ebü'l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî. *Vefiyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâ'z-zamân*. thk. İhsân ‘Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1391/1971-1415/1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed ‘Alî b. Ahmed el-Endelusî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Kutebye, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1410/1989.
- “İbn Şihâb ez-Zührî'nin Fıkhu: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi (Harald MOTZKI)”. çev. Fatma Kızıl. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/2 (30 Aralık 2005), 129-168.
- İmam Mâlik: *Muvatta'ı, talebeleri ve erken döneme tesiri hakkında tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz. İstanbul: İLEM Yayınları, 2022.
- Kâdî ‘İyâd, Ebü'l-Fadl ‘İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. Mağrib: Tab'atu Fudâle, 1385/1965-1403/1983.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 1414.
- Khaldi, Smain. *İmam Malik ve Muvatta adlı eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvatta'i'l-İmâm Muhammed*. thk. Takiyüddin en-Nedvî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005.
- Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvatta' (Rivâyetu Ebî Mus'ab)*. ed. Beşşâr ‘Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Halîl. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 5. Basım, 1434.
- Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fu'âd ‘Abdülbâkî. Beyrut: y.y., 1406/1985.
- Mâlik b. Enes, Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafâ el-‘A'zamî. Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b Sultân, 1425/2004.
- Mebrûk, Muhammed b. Yahyâ. *el-İmâm Mâlik ve amelühü bi'l-hadîs min hilâli kitâbihi'l-Muvatta'*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1430/2008.
- Motzki, Harald. “The Jurisprudence of İbn Shihâb Al-Zuhri. A Source-Critical Study”. *Taquino-Taqwîm* 1 (2000), 59-116. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004180499.i-504.5>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Oral, Kenan. *Muvatta Oluşum Süreci Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*. Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

- Özdemir, Recep. *İmam Malik ve Metodolojisi*. İstanbul: Hiper Yayın, 2017.
- Özkan, Halit. "Amele Delâlet Eden Tabirler Açısından Muvatta Nüshaları". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 25/2011.
- Özkan, Halit. *Hicri ilk iki asırda farklı şehirlerde amel telakkisi oluşumunda sünnet ve hadisin yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed 'Acâc el-Hatîb. Beyrut: 1404/1983.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kubrâ*. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- Sifil, Ebubekir. *Muvatta Nüshaları Muhteva Analizi*. İstanbul: Rihle Kitap, 2017.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbu'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. b.y.: Dâru Taybe, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tenvîru'l-havâlik şerh Muvatta' Mâlik*. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1389/1969.
- Şaban, Zekiyyuddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Seyyid Cadûlhak - Muhammed Zührî en-Neccâr. Âlemü'l-Kütüb, 1414.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Uğurlu, Tuğberk. *İmam Mâlik'in Muvatta'da Yer Almayan Hadisleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Zengin, İrfan. *İmam Malik'in Medîne ameli gereği uygulamadığı rivayetlerin değerlendirilmesi*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-. *en-Nuket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynul'âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec. Riyad: Edvâu's-Selef, 1419/1998.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye, 1424.